

Att läsa eller lyssna

Jussi Karlgren

Vi människor föds till att tala. Vi föds däremot inte till att skriva. Skrift är en teknologi. Det är lätt att glömma hur stor ansträngning det innebar för oss en gång att lära oss läsa – och skrivandet är fortfarande en utmaning för de flesta av oss.

Skillnaderna mellan talat och skrivet språk är väl beskrivna i litteraturen, både vetenskapligt och anekdotiskt¹. Talet är flyktigt; skriften beständig. Talet är förankrat i situationen; skriften mer generell. Talet är en del av ett samtal och kan inte finnas utan närvarande deltagare; skriften äger sin egen närvaro oberoende av upphovsman och läsare. Tal brukar vara privat; skrift ofta offentlig. Skrift har befriat oss från tid, rum och biologiska begränsningar och därigenom möjliggjort en resonerande och situationsoberoende kommunikation, bevarat våra ord att avnjutas även när vi inte själv är på plats eller när skribenten inte är i livet längre och gett oss individuell makt över språket på sätt som inte varit möjligt i helt muntliga kulturer.

De distinktioner mellan tal och skrift som är lättast att identifiera och oftast beskrivs är dock inte nödvändiga egenskaper hos tal och skrift utan i de medier som används för att förmedla skriften. Skriften som lösgjort oss från här och nu har i gengäld bundit oss till statiska artefakter – lertavlor, näverflikar, stenplattor, böcker, magnetband, lasergraverade skivor med var sina begränsningar.

Detta är dock inte en nödvändig egenskap hos vare sig skrift eller tal!

Under de senaste generationerna har vi brutit skriftens begränsning till fysiska exemplar: skriften är inte längre bunden till fysiska medier. Det är en revolution som inte märks under sitt förlopp: de som skriver idag tar emot utvidgningen utan att blinka. Det faller sig nämligen helt naturligt för skriften som teknologi att den kan användas lite här och där. Skriften förutser redan sitt oberoende från mediet den förflyttas och lagras på. Vi är antligen på väg att få det som skriften alltid lovat oss! Och vi skriver också mycket mer än vi gjorde bara för några år sedan.

Ny teknik flyttar även talet. Talat material är numera beständigt och lätt att komma åt med medel som liknar dem som vi använder för att hitta skrift som intresserar oss. Tal är bekvämt för lyssnaren, eftersom den frigör händer och ögon och det går att lyssna samtidigt som man förflyttar sig eller sköter hushållsbestyr.

Skrift är dock fortsatt mer överskådligt än tal. Skrift ger läsaren initiativet över lässituation. Läsaren bestämmer i vilken takt och vilken ordning skriften avnjuts och skriften låter sig bläddras i: talat material kommer i sträng sekvens och ger inte lyssnaren samma översikt som skriften ger läsaren. Vi som arbetar med språkteknologi jobbar på verktyg för att göra

inspelat tal mer tillgängligt för lyssnaren men eftersom vi människor vanligen tittar och ser bättre än vi lyssnar och hör kommer de visuella kanalernas företrädare bestå. Skriften och läsandet kommer finnas kvar även när talet och lyssnandet ökar.

Och talet vinner mycket riktigt mark! Vi vet från försäljningsstatistik, nedladdningssiffror och hastiga blickar på våra medpassagerare i kollektivtrafiken att lyssnandet ökar, och att ett ökande antal, numera en knapp majoritet, av unga poddlyssnare berättar de använder poddar för att lära sig och hålla sig ajour – inte bara till tidsfördriv och underhållning.

Det här kan vara en större förändring än vi anar i stunden. Ska vi då ge oss på att främja eller stävja de skiften i beteende vi ser? Eller skota om till den nya vindriktningen?

Mycket av sådant som tidigare funnits enbart i skrift finns idag även i tal, och en del kultur produceras idag som tal i första hand. Många föreläsningsserier på högskolor finns enbart i video, inte som spritstenciler; instruktioner om hur ett musikinstrument ska trakteras finns lättast att förstå som videoklipp; många berättelser och reportage finns först och endast som inspelade poddar. I flera läroämnen behöver en student inte längre äga en bokhylla för att klara sina tentamina och få examen.

MYCKET LÄSA GÖR DIG KLOK, LÄS DÄRFÖR VARENDA BOK

Den viktigaste kunskap vi har lagrar vi i skrift. Skrift är kulturbärare och ett arkivariskt tillförlitligt minnesrepositorium. Vi tillägnar oss förmåga att läsa väl och skriva nöjaktigt med stort besvär under den första delen av vårt liv. Skrivkonst och läsförmåga är också de mått vi använder för att mäta bildning. En beläst person åtnjuter större respekt än en som aldrig öppnat en bok och en författare är en välkommen middagsgäst och festtalare. Bildning, de förvärvade egenskaper hos en individ vi lärt oss värdesätta för att högakta någon eller ge hen ansvar och makt, bygger på läsning.

Vad händer med vår förståelse av bildning om folk i allmänhet läser mindre än de gjort förut? Hur bedömer vi bildning då? Om en ökande del av kulturkonsumtion och kunskapsinhämtning görs genom att lyssna på tal, se på filmklipp, eller genom att spela interaktiva visuella spel istället för att läsa skrift så kommer det som vi anser vara nödvändiga kunskaper för att reda oss i alla möjliga sammanhang att ha en otydligare koppling till läsning, skrift, ordförråd och satsflätning.

BÖCKER KAN MAN INTE ÄTA, FÖR DE ÄR FÖR VINKELRÄTA

Detta är inte enbart en generationsklyfta. För min generation är det ett tecken på bristande bildning att inte känna till huvuddragen i Tintins äventyr; för generationen efter mig

¹Den bästa beskrivningen av hur skriftlighet påverkar kulturen och samhället är *Orality and Literacy* av Walter Ong (1982).

måste man nog känna till flera viktiga Pokemon-figurer och känna till något om Links masker. Och de som nu skaffar sig kulturell kompetens på skolgårdar har andra krav på varandra som jag inte har insyn i. Men det här handlar om något mer fundamentalt än att det dykt upp nya kulturyttringar: på mina mor- och farföräldrars tid var läsning inte för alla. Skolor och ett ökande antal tjänstemannayrken gav oss ett fordon för social rörlighet och läsning var verktyget för komma dit. Om läsning åter blir ett specialintresse för ett litet antal särskilt intresserade entusiaster och större kommer det innebära en smärtsam omformulering av vad vi anser bildning vara. Och ett stort antal spännande frågor!

Det vi lyssnar på är inte en enhetlig samling inspelat tal. Somt är uppläst text; somt är spontan och informell livlig konversation. En del är föredrag, politisk argumentation, intervjuer och paneldebatter, en del är muntert och lättviktigt lallande om det ena med det andra. Det går också att förutse intressanta förändringar i konventioner för sådant skapas för att avnjutas i talad form. Vilka nya genrer och nya stilistiska stilgrepp kommer vi se (eller snarare höra) dyka upp de närmaste åren? Romankonsten har inte gått opåverkad av film och TV-serier: hur kommer deckare och historiska relationsromaner låta när författaren vet att de flesta lyssnar på dem istället för att läsa?

Skolan som ständigt grenslar generationsklyftor måste försöka ge det uppväxande släktet verktyg för att hantera tal. Hur kan skolan lära ut hur eleverna ska lyssna och lära sig från det man hör? Medie- och informationskunnskap för talat material är annorlunda mot källkritisk läsning av skrift: det kan vara svårare att värja sig mot övertygande tal än mot skrift, just eftersom initiativet och översikten över innehållet mer ligger hos talaren än lyssnaren.²

Skolan ska också lära ut hur någonting intressant och viktigt ska förmedlas till andra. Skrivarbete är svårt och vi kanske kan dra oss till minnes hur vi stretade med referat, recensioner, essäer och uppsatser i skolbänken. Om vi ska berätta någonting muntligt som ska lyssnas på vid ett senare tillfälle när vi själv inte är på plats har vi mindre stöd av konventioner och genrer: språkvården har inte normerat talet riktigt på samma sätt det arbetat med skriften. Hur ska vi ens börja tänka på talets variation, som vi tidigare förhållit oss ganska frihetligt till?

En del av oss har svårt för läsning, men för de flesta av oss präglas det lästa i minnet på ett ganska så effektivt sätt eftersom vi ju är duktiga på att titta och minnas det vi sett. Det är dock svårare att ta sig an läsning än lyssning: tröskeln för att börja läsa är högre än att börja lyssna och det är lätt att titta bort och lägga ner en bok. Lyssning är också mer immersivt och svårare att bortse från när vi håller på med det, även om vi inte har synsinnets till hjälp. Det är svårt att väga det ena mot det andra och vi har bara fragment av jämförande kunskap om vilket sätt på det stora hela är bäst för att lära sig något svårt, något spännande, eller något tråkigt men av andra ansett som nödvändigt.

Vi vet inte om hur inläring påverkas, om lyssning ger bättre

fokus eller om läsning ger bättre retention.³ Och vi vet ännu inte hur många av oss har svårt för lyssning på samma eller liknande sätt som flera av oss har för läsning.

Efter skolan förflyttar sig lärjungarna ofta till vidare utbildningar och lämpligheten till detta om det är ont om platser bedöms ofta genom ordförrädsprov. Att kolla om studenten kan många konstiga esoteriska ord är ett gott visdomsstickprov som korrelerar väl med framtida framgångar i studier. Det testet kommer vara mindre rättvisande om studenten tillägnat sig sina skolkunskaper med mindre läsning.

Ni som läser detta i en ansedd tidskrift på papper⁴ eller på en skärm kommer få anledning att fundera på hur ni vill ta del av resonemang, nyheter och fördjupningar de närmaste åren. Kommer skriften fortsätta vara ryggrad för viktiga saker? Och vad med kommentarer till det som skrivits, kommer de vara nedkastade marginalanteckningar eller ljudliga knorranden och mumlanden?

Och nästan mest spännande av allt: hur kommer framtidens skrift se ut? Jag skrev ovan att skriften kommer bestå eftersom de flesta av oss litar på synsinnets. De senaste seklen har skrift förändrats och blivit mer tillgänglig. Gammal skrift är inte lättläst och det handlar inte bara om typsnitt och papperskvalitet och ordförråd och stavningsvarianter utan även om att konventionerna för hur någonting intressant skrivs har förändrats. Dessa konventioner kommer fortsätta utvecklas på ännu oförutsägbara sätt och säkert påverkas av andra medier och kanaler. Men skrift, där läsaren har makten och initiativet över lästillfället och där mediet är visuellt så att läsaren har översikt över innehållet kommer finnas kvar i någon form. Även om stora delar av mediemarknaden övergår till tal.

²Enligt en studie 2022 av Spotify litar 8 av 10 av yngre lyssnare (under 30 år) på det som sägs i en podd.

³Även om många av oss gissar att "I övergången mellan papper och ljud tycks något väsentligt ha gått förlorat." tillsammans med en observation att ambitiösare fackböcker sällan ges ut som ljudböcker. (Anders Rydell, SvD 20 juli 2020).

⁴Denna text kommer publiceras i Fokus